

УДК 821.161.2«18/19»09 Іван Франко:159.963

**«ВОНА БОЇТЬСЯ ТИХ МАР ПУСТИХ,
ЩО СПЛОДИЛА ВНОЧІ СТРИВОЖЕНА УЯВА»:
СТАН ТРИВОГИ ПЕРСОНАЖА КРИЗЬ ПРИЗМУ
ОНЕЙРИЧНИХ ВИДІНЬ У ПРОЗІ ІВАНА ФРАНКА**

Христина ВОРОК

*Інститут Івана Франка НАН України,
вул. Драгоманова, 18, Львів, Україна, 79005*

Зроблено спробу інтерпретації та аналізу онейричних видінь, які є важливою структурною одиницею багатьох творів Івана Франка. Особливу увагу акцентовано на тих сновиддях, які викликають у персонажа тривогу, страх, неспокій, боязнь. Досліджено стан сновидця під час сну, проаналізовано його рухи, жести, міміку в цей час, простежено вплив сновидінь на характер, стимули поведінки, світосприйняття героя.

Ключові слова: сновидіння, сюжет, несвідоме, тривога, страх, емоція, характер.

...се сон був, та такий страшний,
Що серце похололо, вся душа,
Мов прут сухий, розламана надвос.
Іван Франко («Сон князя Святослава»)

Іван Франко у листі до Олени Пчілки (грудень 1885 року) писав: «...як повістяр я люблю всякий стан психологічний доводити до крайніх границь і тим-то деколи й мимоволі й прибильшую те, що мене болить» [8, т. 48, с. 595]. Спостерігаючи за різними психічними явищами, різноманітними типами людей з усіх можливих сфер життя, І. Франко водночас переносив їх у свої твори. Ба більше, прозаїк тепер є не лише «психологом і соціологом, він мусить бути тепер і природознавцем і промисловцем, і лікарем, і юристом, і ремісником, і хліборобом, щоб зрозуміти, заглибитися і відтворити надто диференційоване суспільство, всюди найти явища істотні і відмежувати їх від менш важливих» [8, т. 28, с. 181].

Українська проза з чітким вектором на змалювання психологічного стану людини, на думку І. Франка, сформувалася наприкінці XIX століття, коли література «побачила одну зі своїх задач у психологічному аналізі соціальних явищ» і почала досліджувати, «як факти громадського життя відбиваються в душі і свідомості одиниці, і навпаки, як у душі тої одиниці зароджуються й виростають нові соціальні категорії» [8, т. 34, с. 363]. Це сприяло тому, що інтереси до «особистої психології героїв колосально розрослись і розширилися, обсервація *власне найдрібніших появ, рухів і відрухів душі* (курсив мій. – Х. В.) зробилася без порівняння стараннішою й багатшою» [8, т. 34, с. 364]. При цьому дослідник вважав, що письменник-психолог не обов'язково має брати якісь незвичайні ситуації і зображати «героїчні та бадьорі» настрої, він може «малювати великі страждання з приводу дрібних буденних появ (курсив мій. – Х. В.), [...] спільні всім

людям хвилі загального отупіння, зневір'я, байдужості, занепаду волі і т. ін.» [8, т. 34, с. 362]. Динаміка внутрішнього психоемоційного стану персонажа не менш важлива для письменника, ніж соціально-історичне тло подій. У творах художньої літератури Іван Франко передусім звертав увагу на ті риси людини, що передають «...головну суть портрета, – *душі, виразу, свободи*, того, що давало б нам відчуття *рухи живого чоловіка* (курсив мій. – Х. В.)» [8, т. 32, с. 28].

Важливу роль у формуванні характеру індивіда відіграють його життєві позиції, задуми, бажання, захоплення. Ця сфера людського буття дуже чітко конкретизується й у снах. Саме сон (напівсон, марення) є важливим засобом психологізму, що розкриває особливості внутрішнього світу. На сновидіння найбільше впливають події дня, факти з пам'яті, досвід, спогади, мрії, враження, конфлікти, імпульси, бажання, зовнішні подразники. Дмитро Нечаєнко, зокрема, зазначає, що «сюжет сновидіння в образно-символічній формі відображає основні психічні мотиви й установки сновидця» [4, с. 134], тобто сновидіння є віддзеркаленням внутрішнього життя особистості. Спостережливо І. Франко продемонстрував те, як психічні переживання сновидця відбиваються на його характері, ба навіть більше, як усі ті емоції, спричинені сновиддям, впливають на процес характеротворення персонажа. Детальна обсервація усіх тих чуттєвих реакцій під час сновидіння дає змогу проаналізувати та простежити психічні реакції людини на конкретне видіння, з'ясувати її духові характеристики, простежити, чим наповнений її внутрішній світ. Зигмунд Фрейд так пояснював утворення сновидінь: «Під час сну зі зменшенням психічної діяльності [...] настає спад у силі опору, який домінуючі психічні сили протиставляють витісненому. Саме цей спад робить можливим формування сновидіння і тому для нас воно стає найкращим доступом пізнання несвідомої психіки» [9, с. 35].

За характером впливу на чуттєво-емоційний стан персонажа сновидіння у прозових творах І. Франка можна поділити на дві групи:

- з позитивним впливом – ті, які викликають тільки позитивні відчуття, стани, емоції: радість, захват, замилювання, упевненість, любов, спокій, полегшення, безпеку, довіру і т. д. (сни Мирослави із повісті «Захар Беркут», маленької Гандзі із новели «Мавка», серія снів Бориса до розлуки з коханою із повісті «Не спитавши броду», отця Данила із «Оповідання про каменяра Евлогія»);
- з негативним впливом – ті, що супроводжуються неприємними станами жаху, страху, тривоги, переляку, невдоволення, розпачу, туги, злості, розгубленості, сумніву, відрази та ін. (сюди відносимо більшість онейричних картин: сні Гриня із оповідання «На роботі» та Василя із «Наверненого грішника», Захара Беркута із однойменної повісті, сновидіння з оповідання «Місія», сновізію Владка у романі «Лель і Полель», Євгенія з «Перехресних стежок» тощо).

Як поезія, проза, драматургія, так і літературно-критичні праці сповнені описом та аналізом неспокійних онейричних видінь людини. Наприклад: «В тюрмі мені страшливі сняться сні [...] // Такий несонний біль мені вчиняють» («Криваві сні») [8, т. 1, с. 170]; «Та часом хтось зойкне тихо, – // Певно, в сні муштруєсь лихо!..» («Вечір! Вечір! Сонце сіло») [8, т. 2, с. 453]; «Ні, він спав, а неспокійні // Сні торопили його» («Сон князя») [8, т. 4, с. 381]; «У сні турботному, важкому // І я отак колись лежав» («Сон князя Святослава») [8, т. 24, с. 213], «У неї // Важніший глупий сон! Вона боїться // Тих мар пустих, що сплodiла вночі // Стривожена уява» («Сон князя Святослава») [8, т. 24, с. 303]. Чимало митець згадував і про свої гнітючі позасвідомі стани в епістолярії. Описуючи Ользі Рошкевич свій сон (у листі від

22–23 лютого 1879 року), І. Франко зупиняється на тлумаченні видіння і тих емоцій, які з ним пов'язані: «Мені стало не рехт. Я немов пригадую собі, що маю сидіти 6 місяців, і думаю собі: ов, се погано, прийдеться знов пересидіти весну і літо. [...] І вже-м напівпробудився, а все ще журюся» [8, т. 48, с. 163].

Зокрема І. Страхов пише, що «образи сновидіння закономірно пов'язані з емоційними переживаннями» [6, с. 36]. Досить часто І. Франко сам давав емоційну характеристику сну, а також показував ті психологічні та фізичні впливи, які робить онейрична візія на сновидця. Як вже йшлося в емоційному плані у прозі письменника переважають негативні сни. Лише інколи його персонажі сплять «солодко та спокійно» («Різуни») [8, т. 21, с. 203]. Або: «Гутачка після цілоденної закрутенини заснула, немов у воду пронирила» («Гутак») [8, т. 16, с. 419]. Лише в поодиноких випадках трапляються, що герой прокидається зо сну «дивно покріплений і веселий» («Оповідання про каменяра Евлогія») [8, т. 21, с. 140]; «Сон покріпив її (Целю. – Х. В.): все, що було прикре або неприсмне вчора, передучора і в цілій минувшині, тепер немов не існувало для неї» [8, т. 18, с. 34].

Франкові персонажі часто зазнають безсоння, прокидаються уві сні, бачать видіння з жахами, які гнітюче впливають на них, рідше є сни, які не запам'ятовуються, але залишають тривожні сліди у пам'яті особи. Такі сновізії сприяють погіршенню психічного та фізичного станів персонажа. Наприклад, жахливі образи, які зринають у сновізіях Ганки, призводять до низки невротичних вибухів у її психіці: «Скоро тільки троха засне, щось таке їй привиджується, як не верескне, аж крізь уха прохапується. І зараз зривається з постелі, десь-кудись біжить, утікає, аж по стінах дереться» («Ріпник») [8, т. 21, с. 56]. Досить часто Франкові герої прокидаються фізично виснажені від побаченого уві сні: «Коли пробудився, чув-єм велике ослаблення в цілім тілі» («Злісний Сидір») [8, т. 16, с. 445]. Ба більше, вони можуть негативно відбиватися і на здоров'ї сновидця: «Зсохла, як скіпа, почорніла, як головня, тільки пушка духу в ній (Ганці. – Х. В.), – а яка дівка була ще взимі, як гармата! І видить сама, що їй недовго жити, що ніщо з неї не буде» («Ріпник») [8, т. 21, с. 56]; «Його (Миколи Кучеранюка. – Х. В.) тіло вихуділо, його волосся за тих кілька день побіліло, як сніг, а в очах тліли якісь несамовиті огники» («Терен у носі») [8, т. 21, с. 377]. Такі сновидіння наганяють на сновидця тривогу, провокують подальше безсоння, терзають душу, посилюють моральні страждання: «Я (Микола Кучеранюк. – Х. В.) хотів заснути і разом тривожився, щоб іще раз не бачити такого сну» («Терен у носі») [8, т. 21, с. 385]. Страшні сновидця дуже часто порушують сон героя: «Вона (пані Міхонська. – Х. В.) скрикнула і схопилась на рівні ноги, хитаючись мов п'яна. Комната крутилась перед її очима, всі предмети розпливались у червоні круглі плями. Кілька день уже її мучили такі страшні сни, а будило страшне биття серця і прилив крові до голови» («Не спитавши броду») [8, т. 18, с. 462], а Спориш взагалі «боявся сну і постановив собі не спати всю ніч» («Панталаха») [8, т. 17, с. 270].

Детально І. Франко зупинявся на фізичних рухах героя, його жестах та міміці. Виділяємо великий пласт сновидень, насичених якраз неспокійними, хаотичними, тривожними рухами, що нерідко поєднуються з різноманітними вигуками: «Сон Яців був довгий, але неспокійний. Кілька разів вночі схапувався, надслухував, кричав крізь сон: “Є! Є!” – і знов безсилно падав на постіль і засипляв» («Яць Зелепуга») [8, т. 16, с. 361]; «Спориш спав твердо, але неспокійно, кидав у сні то руками, то ногами, рушав вусами, як заспаний пес, якому не дають спокою налазливі мухи, булькотав навіть крізь сон якісь незрозумілі слова, сопів, важко дихав, немов щось душило його, але не будився» («Панталаха») [8, т. 17, с. 244], «Сон його (Спориша. – Х. В.) був неспокійний, гарячковий. Щохвиля Спо-

риш прокидався, скреготав зубами, бив руками по дошках» («Панталаха») [8, т. 17, с. 277]; «Душно було йому (Борисові. – *Х. В.*), він лежав, розкидавшись на чистій білій постелі, з полоутвореними губами. Важко, нерівно дихали груди, якісь неспокійні рухи час від часу проходили по всім тілі, руки то піднімались крихітку, то знов безвладно опадали на подушку. Мабуть, недобре щось сниться йому» («Не спитавши броду») [8, т. 18, с. 458]; Євгеній «проговорить щось крізь сон, швидко і уривчасто, а там вирветься з його грудей важке стогнання» [8, т. 20, с. 256], а після пробудження зі сну груди його «дихали важко; затуманена голова довго не могла прийти до повної свідомості [...], його лице поблідло, уста розкрилися, мов до тривожного окрику, а очі витріщені широко, вп'ялися в найтемніший кут його спальні» («Перехресні стежки») [8, т. 20, с. 259]; «Тільки що вона (Ганка. – *Х. В.*) задрімала – як не заверещить, як не кинеється! [...] І вискочила з постелі, причепилася до мене, вся тремтить, як трепетів лист, а все озирється поза себе і кричить, вищить, мов перепуджена дитина» («Ріпник») [8, т. 21, с. 57–58]; «Гутак спить якимось несупокійно на лаві під вікном. У хаті лиш тільки й чути, що його незрозуміле воркотання» («Гутак») [8, т. 21, с. 419]. Так письменник звертає увагу на психофізіологічні особливості особистості. Дуже часто такі сновидці прокидаються мокрими від поту (капітан Ангарович, Мортко, Василь Півторак, Спориш, Євген Рафалович, Микола Кучеранюк, Юра Шикманюк, пан Субота): «... (Спориш. – *Х. В.*) з очевидною натугою, весь облитий потом, прокинувся і сів на паці» («Панталаха») [8, т. 17, с. 244]; «Я (Микола Кучеранюк. – *Х. В.*) пережив у сні всі ті страшні почуття, що перед тим так довго мучили мене, і пробудився весь облитий потом, січучи зубами» («Терен у носі») [8, т. 21, с. 385]; «його (Юру Шикманюка. – *Х. В.*) мучать такі страшні та “жесні” сни, яких він перед тим не видав ніколи і після яких звичайно прокидався напруго, з криком, весь облитий холодним потом» («Як Юра Шикманюк брів Черемош») [8, т. 21, с. 435]; «за кожним разом я (пан Субота. – *Х. В.*) зривався зі страшеним криком і мокрий, як у воді висмиканий» («Великий шум») [8, т. 22, с. 246], «Що збудиться (пан Субота. – *Х. В.*), то весь мов у лазні викупаний, а засне знов на хвилину, то знов йому всяка погань на сон набивається» («Великий шум») [8, т. 22, с. 246]. Теорія про «сновидіння страху» належить до психології неврозів. Тому «страх у сновидіннях – проблема страху, а не проблема сновидінь» [10, с. 303].

Інколи персонажі пробують роз'яснити свої візії, знайти відповіді на болючі питання: «Що це може значити? – питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном. – Щастя чи нещастя? Радість чи горе?». Не знайшовши відповіді на власне запитання, Захар відчуває тривогу: «тільки сон цей лишив по собі якийсь важке прочуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі» («Захар Беркут») [8, с. 16, с. 99]. На сторінках Франкової прози прочитуємо і народні вірування у погані сни: «Тепер-то я знаю, чого ти по ночах так перевертався, та кричав, та йойкав! Тобі, певне, снилося, що тебе в підшви печуть!» («До світла!») [8, с. 18, с. 110]. Бачимо, що сновидіння навіюють на Франкових персонажів сумні думки, викликають пригнічений стан. Тлумачення сновидінь відкриває шлях до несвідомого, у якому, на думку З. Фрейда, закладаються основи особистості та глибинні мотиви їхньої поведінки, потяги та бажання. У період неспання вони пригнічуються і звільняються від його ж контролю під час сну, отримуючи таким способом можливість для свого прояву. Сновидіння ж постає «подвійним сторожем: воно охороняє нас від вторгнення середовища під час сну та від неврозу, якого нам було б не уникнути, якщо б наші пориви не знаходили виходу у сновидіннях» [10, с. 113].

Страх, тривога, страждання, біль, туга, відчай, розпач – часті супутники персонажів Франкової прози у їхніх снах. Подібні сни і допомагають у складних ситуаціях («На роботі»)

і попереджають про небезпеку («Петрії і Добошуки»). Можна виділити декілька груп сновидь із відчуттями страху, переляку, тривоги, боязні:

- *сни, які постійно являються героєві після вчиненого ним злочину і виступають як докори сумління:* «Борислав сміється», «Ріпник», «В тюремнім шпиталі», «Оловець». «Які страшні сни снилися мені вночі, як я кричав, утікав ніби, ховався, як за мною бігали та літали ящірки з острою мордою і великим написом “Mittel” на хребті, як мене кололо терня з жовтою блискучою корою і шестигранним кільцями» («Оловець») [8, т. 15, с. 82], «як часто я бачив у неспокійних снах його (Степанове. – Х. В.) добре, тихе лице, синє ще від побоїв, зболіле й марне, – яким важким докором гляділи на мене його сиві добродушні очі» («Оловець») [8, т. 15, с. 84]. Еріх Фромм зауважив, що «сон – це єдиний стан, у якому людина не може заглушити своє сумління» [13, с. 35]. Водночас «зустріч зі страхом» перетворює «душу та розум будь-кого і кардинально змінюють, трансформують світовідчуття та світогляд людини» [7, с. 5]. Страшні сни, отже, будять сумління і стимулюють до каяття та визнання провини. Сон для Мортка – найбільша тривога, пов’язана з муками сумління злочинця через вбивство ріпника Івана. Навіть прокинувшись зо сну, «наяві йому морочилось у голові, всяка погань лізла на думку, і він ніяк не міг позбутися своїх власних привидів», використовуючи при цьому різні жидівські забобони (щипав себе в литку і шептав якісь закляття) («Борислав сміється») [8, т. 15, с. 479], «ніщо не могло розвіяти поганого настрою його духа» [8, т. 15, с. 479]. У другій редакції оповідання «Ріпник» сновидіння Ганки – це сон-тривога, який врешті-решт приводить героїню до кульмінаційного моменту її стану – розкаяння. Сновидіння Ганки і діда Гарасима («В тюремнім шпиталі»), за Д. Нечаєнком, можна віднести до «кризових снів», адже «сновидіння даного типу є своєрідним духовним катарсисом, етичним і світоглядним “чистилищем”, вказівною ниткою до першотвірних і незнищених, загальнолюдських моральних цінностей – імперативів» [4, с. 276]. Характерними рисами таких персонажів є постійна боязнь і роздратованість, які свідчать про їхній нестійкий емоційний стан, невірноваженість, що може відбиватися на його здоров’ї;
- *сон як наслідок пережитого стресу або ж нових вражень, які зароджують сумніви, численні запитання і навіть спогади:* «Для домашнього огнища», «Основи суспільності», «Перехресні стежки». Капітан Ангарович до своєї тривоги, породженої сном, підходить з аналітичного погляду: «Гуркіт коліс на вулиці був у сні далеким громом. Утома мускулів справила те болюче почуття, що буцімто чогось шукається і не можеється знайти. Капітан, лежачи всміхався тепер над своєю тривоگو» [8, т. 19, с. 24]. У таких сновидіннях персонаж на підсвідомому рівні розуміє, що у житті щось відбувається не так, проте йому свідомо важко це прийняти. Євгеній Рафалович лише після свого сну намагається проаналізувати події вчорашнього дня: «Що більше, чим яснішою робилася його свідомість, чим виразніше почали виринати в душі спомини про те, що було вчора, тим тяжча вагота налягала на душу, тим прикріший біль він почував десь – здавалося, на самім дні серця» («Перехресні стежки») [8, т. 20, с. 259];
- *сон, який бачать персонажі під час важких кризових життєвих ситуацій:* «Навернений грішник», «До світла!», «Панталаха». З. Фройд зазначив, що «особи, котрі зазнали діткливого удару, пережили тяжкі психічні травми [...] в

своїх сновиддях регулярно знов опиняються в тій травматичній ситуації» [11, с. 495]. Після трагічної смерті Панталахи ключник відчуває свою провину, а його неспокій лише зростає, він боїться заснути, адже «йому здавалося, що в нічній пітьмі знайде себе холодного, кровавого Панталаху з розторощеним лицем і величезними, обдертими з повік очима» [8, т. 17, с. 269]. Загибель злочинця не тільки впливає на позасвідомий стан ключника, але визначає і його зовнішню поведінку з ознаками неспокою, страху. Він залишається наодинці зі своїми переживаннями, зі своїми снами, не може екстраполувати їх назовні, а «ославлений злодій не вмер, він жив у душі Спориша [...] та перепилував одну за одною ті живі нитки, що в'язали Спориша з життям» [8, т. 17, с. 274]. Такі тривожні сні призводять до виснаження нервової системи персонажа, а «коли страх надміру сильний, він виявляється вкрай недоцільним, паралізує всяку дію і навіть утечу» [11, с. 399];

- *сон як засіб трансцендентного до зміни життєвої ситуації, або ж як прояв інтуїції до кардинальної еволюції*: «На роботі», «Терен у нозі», «Петрії і Добошуки». Стан такого героя – тривожно-боязкий, характеризується усвідомленням небезпеки і водночас стимулює пошук шляхів виходу зі складної ситуації або ж застерігає від лиха. Іван Франко зосередився на душевному катарсисі, на внутрішній драмі героя, на його переживаннях. Процес катарсису у Миколи Кучеранюка тривав фактично усе зріле життя аж до смерті. Смерть хлопця у водах Черемоша, свідком якої був гуцул, не просто переслідувала його як страшне видіння, а дала поштовх до зміни ієрархії цінностей, адже Микола був «найгірший забіяка в селі» [8, т. 21, с. 378] і «безтямно летів на свою загибель» [8, т. 21, с. 390], а пізніше зробився «добрим і порядним чоловіком» [8, т. 21, с. 389]. Щоразу Миколині страждання посилюються, коли герой чинить гріх. Йому сниться потопельник як сумне нагадування про його грішне життя: Кучеранюк бачить хлопця уві сні після того, як у сварці б'є свою жінку, а потім вже після її смерті: керманіч бачить то білосніжну руку хлопця, що вистромлюється з води, то його обличчя «з жаским усміхом». Постійні сновидіння спричиняють моральне оновлення, переродження героя, скеровують Кучеранюка на новий праведний шлях.

Психологічними виявами сновидця після страшних сновидь дуже часто є емоційно-психічна втома, виснаженість і самотність. Франкових героїв переслідують у снах не тільки страшні події з минулого, а й імовірні страшні ситуації, які до того ж можуть повторюватися. Так, Миколу Кучеранюка переслідує смерть хлопця як кошмарне видиво, що своєю чергою відбивається на формуванні нестабільної особистості: «Отакі гадки не покидали мене і помалу дійшли до того, що я не міг ані спати вночі, ані не мав спокою вдень і суятився як сновίδα» [8, т. 21, с. 384]. Микола вночі відчуває тривогу, нудьгу, самотність, закинутість у світі. Важко пояснити й містичний страх Спориша, його фантазмагоричні видіння, коли «найменший шелест, хрюпіння сонного арештанта, рух миші [...], випадковий стук деревляника [...] видавався йому якимсь громовим гуркотом» [8, т. 17, с. 245–246].

Окреме місце в доробку І. Франка займають дитячі сновиддя. В оповіданні «Отець-гуморист» діти вночі «кричать крізь сон, плачуть, кидаються» [8, т. 21, с. 312]. Малому Геневі часто вночі бачилося «жалібне м'явкання і котячий писк, мов плач малої дитини, він кидався крізь сон, кричав і плакав, а рано вставав змучений, з болем голови і заплаканими очима» («Перехресні стежки») [8, т. 20, с. 179]. В оповіданні «Місія» великий вплив на

патера Гаудентія, ще маленького хлопчика, мають картини побаченого у дитинстві. Жахливі, гротескного характеру сновидні малюнки допомагають краще зрозуміти і заглибитися у внутрішній світ героя, його дитячі переживання. Саме з маленьких літ у його пам'яті «застрягали» криваві сцени, а найбільше враження зробило на нього «величезне, оживлене, на курячих лапках» око, яке «випало з якоїсь нещасної голови», а потім довго ще воно «являлось йому в снах, величезне, оживлене, на курячих лапках, кліпало якомсь страшенно, силувалося щось заговорити, але не могло» [8, т. 16, с. 267]. Письменник вказує і на джерело сновізії героя – це реальне велике кроваве око, яке знайшли його брати після мазурської різні, «вложили до черепочка і сховали в якусь шпару в печі, де воно помалу висохло на малий шушеренок» [8, т. 16, с. 267]. З. Фройд писав: «Навіть не треба розпитувати дитину, що переказує свій сон. Зате потрібно трохи знати її життя. Якесь переживання попереднього дня завжди прояснюють сновиддя. Сновиддя – це реакція психіки в стані сну на ті денні переживання» [11, с. 121]. І далі: «у цих сновиддях (дитячих. – Х. В.) немає перекручення, і тому вони не потребують тлумачення. Явний і латентний зміст тут збігаються» [11, с. 122]. Бачимо, що І. Франко фіксує ситуацію внутрішнього неспокою, навіть певних неврологічних розладів на тлі вражень, пережитих у дитинстві. Згідно з теорією З. Фрейда, з «дитячими переживаннями пов'язані всі неминущі, несправджені інстинктивні жадання, що впродовж усього життя постачають енергію для утворення сновидь, і цілком можна припустити, що, маючи таку могутню силу, вони спромагаються витягти на поверхню матеріал навіть отих прикрих подій» [11, с. 495].

«Непокоячі сни» Олесі Батланівни («Петрії і Добошуки») виявилися пророчими, а з психологічного боку їх можна трактувати як «прояв інтуїції у людини, надто зосередженої над певною проблемою» [2, с. 27]. Відповідно до своїх переживань героїня цей світ сприймає в конкретних кольорах. Привертає увагу насиченість сновізієвої картини чорним і червоним кольоративами, які в цьому разі доповнюють одне одного в емоційно негативному забарвленні: «сонце заходяче обливало хмари *крававим* [курсив тут і далі мій. – Х. В.] світлом, на котрім *темними* чертами рисувалась *Чорна гора*», «вирвався якийсь страшний *чорний* чоловік», «немов *червона* блискавиця, злетів таємничий старець», «глибока пропасть зінула холодом, *чорною темнотою*» [8, т. 14, с. 73–74]. Чорний колір містить виразний оцінний компонент – негативну оцінку чогось або когось. Ця кольороназва майже в усіх етнокультурах – символ «темряви, зла, смерті, диявола, пекла, Заходу» [5, с. 72], усіх злих сил, процесів гниття і затемнення, він – ознака загибелі усього живого, бо живе любить світло, а він йому протидіє, поглинаючи його. Червоний колір асоціюється з кров'ю та вогнем, більш насичений його відтінок у цьому емоційному плані – кривавий. Подібні сни-жахи, які часто повторювалися, навіювали на Олесю сумні думки і викликали різні тлумачення. Відчуття страху, акцентоване вже на початку сновидіння, визначає наступний розвиток подій, спрямований на трагічну розв'язку у цій сюжетній лінії. Її сновізію можна порівняти з дійсністю. У цьому ж розділі читаємо: «то не серна сполохана, то не лань ранена утікала тривожною ногою, – то наша нещасна Олена гнала без духу, своїм прекрасним лицем, своїми грудьми продираючи гушавину. Ноги її сплили кров'ю, бо пооббивала їх до пнів, покалічила о лім, порозшарпувала о острії коляки ожин. [...] вона безчужувствена, без пам'яті гнала все дальше і дальше, через корчі і зруби, через дебрі і потоки, через чагарі і звори» [8, т. 14, с. 98]. Як бачимо, фізичний та емоційний стани героїні є дуже схожими у сновидінні і в реальному житті. Два страшні ведмеді, що їх вона бачила в сні, уособлюють братів Сенька та Ленька Довбушуків, які заманили дівчину у страшну смертельну пастку.

Врешті-решт Олеся «вибігла вкінці на чисте, пусте поле, скаче по острим камінні, лишає кроваві сліди за своїми дрібними ногами, лице спускає, не сміє, мабуть, глянути на світ, на красоту природи, на блеск сонця золотого!...» [8, т. 14, с. 98]. Це був трагічний кінець життя молодій людині, який вона бачила у власній сновізі. Біологічний фактор страху перед незвіданим майбутнім, важка тривога продукують в Олесі Батланівни хвилювання, сум'яття, занепокоєння з передчуттям небезпеки, що підкріплюється психоемоційними переживаннями. І в цьому випадку можна визначити смисл сновидіння героїні, адже вона передає своє ставлення до побаченого, розкриває свій емоційний стан.

Звечора Миколу Кучеранюка не покидає відчуття страху, неспокою, тривоги, які потім гіперболізуються уві сні: «...як інколи вночі сон його зломить, то зараз починає стогнати і хлипати і прокидається весь облитий потом тривоги» («Герен у носі») [8, т. 21, с. 377]. Осмислення сновидінь після пробудження супроводжується внутрішнім неспокоєм, роздратованістю, з одного боку, прагненням знайти причини свого страху, а з іншого – небажанням погоджуватися з реальністю, сприймати її адекватно. Сновидіння, будучи природним явищем, «не містить неправди, нічого не спотворює, виконує роль компенсації» [3, с. 414].

Наприкінці ХХ століття О. Вейн писав, що ближче «до кінця ночі всілякий сон стає неспокійним і неглибоким (курсив мій. – Х. В.): збільшується частка швидкого сну, що супроводжується снами, зростає потік імпульсів із переповненого сечового міхура і порожнього шлунка, від м'язів, які втомилися перебувати у відносній нерухомості» [1, с. 75]. Як знавць і дослідник психологічних процесів у душі сновидця І. Франко ілюстрував це художнім матеріалом майже на 100 років раніше (!). Так, Олімпію Торську («Основи суспільності») тривожні сні, «мов налазливі оси, все крутяться довкола неї, все бринять, і свердлюють серце своїм жуванням» і турбують упродовж двох місяців, а піку свого ця тривога досягає якраз на світанні. Пані Міхонській «над ранком важкий, неспокійний сон склепив її повіки» і врешті «схопилася перелякана» («Не спитавши броду») [8, т. 18, с. 462]. Євгенія Рафаловича мучать неспокійні сні, «ті сні, що налягають на стурбовану душу найрадіше ранком (курсив мій. – Х. В.) і в ярих фантастичних картинах, алегоричним стилем малюють їй її власну турботу» («Перехресні стежки») [8, т. 20, с. 256].

Нічний час – це час відпочинку, з одного боку, а з іншого – робота мозку, продукування страхів та тривоги, що перетворюються на кошмари, особливо коли душа сновидця неспокійна, коли її пригнічують сумніви. Цікавим є той факт, що тривога виникає під час часто повторюваних сновидінь, які мучать героя, не дають спокою його сумлінню. Саме на цьому наголошує І. Франко в устами своїх героїв: «А ти, – говорила до пана (жінка до пана Суботи. – Х. В.), коли сей жалувався, що по ночах мучать його страховища, – ти, видно, маєш нечисте сумління, то терпи тепер» («Великий шум») [8, т. 22, с. 247]. На думку Е. Фромма, людина живе подвійним життям, рівноцінно і денним, і нічним, і саме в останньому «ми наче відкриваємо величезний запас досвіду і спогадів, про існування якого навіть не підозрювали вдень» [12, с. 182].

Для персонажа, який зазнає тривоги, сон – це втеча від реальності, хоча фізичне засинання не полегшує його страждання. Душа персонажа відчуває, а розум осмислює те, що відбувається з його тілом. Тому у сновидіннях відчуття страху посилюється, а тривога часто переростає у боязнь (Ганка, Олімпія Торська).

З. Фрейд розрізняв страх, боязнь, переляк. «Реальний страх видається нам чимось раціональним і природним, його можна назвати реакцією на сприйняття зовнішньої небез-

пеки, [...] він пов'язаний із рефлексом утечі, і його можна вважати за вияв інстинкту самозбереження» [11, с. 398]; «...при боязні вся увага спрямована на об'єкт» [11, с. 400]. Переляк ж – це стан, «спричинений несподіваною небезпекою, якому не передувала готовність до страху [...] з допомогою страху людина захищається від переляку» [11, с. 400]. Сильне емоційне напруження, переживання, неприємні й відразливі картини, що їх персонажі бачать уві сні, сповнюють їхні душі відчуттям жаху (такими є сновидіння Спориша, Ганки, Миколи Кучеранюка, патера Гаудентія). При цьому характерним є те, що тривога в сновидінні може комбінувати низку жахливих образів. Завдяки уяві, фантазії створюються такі картини, що виходять за межі реальної ситуації. Їх знаходимо в описах містичного страху Спориша, його нічних кошмарів, фантазмагоричних видінь, коли «найменший шелест перемінювався в його сонній уяві на остре, свисточе гарчання, і при тім відголосі він за кожним разом зривався, мов опарений» («Панталаха») [8, т. 17, с. 269]. Щоправда, вся містика, з якою пов'язаний страх Спориша, пояснюється врешті-решт цілком реалістично, як результат пережитого стресу. Сновидіння, де тривога концептуалізується метафорично як жахливе створіння (Задуха), негативно впливають на душевний стан молодого парубка Гриня, викликаючи у нього страх, розгубленість, неспокій, підкоряючи його своїй волі, потьмарюючи розум, позбавляючи здатності самостійно приймати рішення. Потвора у сновидінні являється як сила зла і символізує боротьбу, яка відбувається у душі людини.

Жахливе око, яке бачить патер Гаудентій у дитинстві, являється до нього і потім, знову ж таки навіюючи страх і неспокій. Бачене вдень набирає надто потворних рис: «хитрі, вкрадливі очі його візника-жида», крім того, що являються у сновидді, викликають ще низку метаморфоз: «з очей робляться дві бараболі, що так і застрягають йому в горлі, далять і печуть його в нутрі», а з «бараболь робиться величезна блощиця, червона, луската, з довжезним жалом, з гачкуватими ногами [...], намагаючись вбити йому жало в груди, щоб виссати кров з його серця» [8, т. 16, с. 288]. Цей образ є і в онейричних видіннях пана Суботи із повісті «Великий шум»: «Але що се? На білій дорозі виринуло раптом немов кроваве око. Одно-однісіньке, кроваво-червоне. [...] Око не ворухиться з місця, але росте, швидко росте, двіється. Тепер уже виразніше видно: се не одне око, але якась темна тінь щохвиля заслоняє одне око, а друге жевріє раз у раз» [8, т. 22, с. 312].

Кризова екзистенційна ситуація, яка передує сновидінню, ускладнюється ще й тим, що часто персонаж не може, ба навіть боїться перенести своє хвилювання назовні. Наприклад, Ганка під впливом страху кари з боку правосуддя та втрати того чоловіка, через якого вчинила злочин, не сповідається зі скоєного. Вона полишена сам на сам зі своїми переживаннями, а її сновидіння стають, по-перше, єдиним способом відверто виразити власні підсвідомі почуття та емоції, по-друге, зберегти таємницю жахливого вчинку нерозголошеною. Ганка порушила заборону («Не вбий!») та в умовах психічної самотності починає підсвідомо розуміти свою провину. Цю зміну у психіці персонажа І. Франко якраз і передає через видіння пекельних мук. Постійна роздратованість, нервозність, спричинена докорами сумління, відбивається і на фізичному стані героїні.

Вже на початку роману «Основи суспільності» письменник констатує факт, що пані Олімпії мусило «щось страшне приснитися» [8, т. 19, с. 144]. У перших рядках художнього твору І. Франко виявляє себе вмілим обсерватором людської душі. Автор не занурюється у фактуру сну, не демонструє її читачеві, а лише констатує душевний неспокій сплячої. Графіня «напруго кинулася в ліжку, затрепала ногами, мов підстрелений птах, розмахнула руками, мов потопаючий, і, вдарившись однією рукою о дерев'яну побічницю ліжка, закричала крізь

сон: – Рятуйте! Рятуйте!»; її «широко розкриті очі блудили в п'їт'їм'ї, що панувала у її покої. В груді живо трепалося серце. Дихала швидко і важко, по цілому тілі пробігала дрож. Рука судорожно стискала рїг нічного столика» [8, т. 19, с. 144]. Цї неспокїйні рухи та тривожні переживання викликані, безумовно, спогадами про минуле. Порівняння *мов підстрелений птах, мов потопуючий* показують безвихідне становище, пошук підтримки. Висвітлюючи психологічну сферу героя, письменник постійно «включає» емоційно-почуттєву складову, показує переживання через потїк світосприйняття. Її стривожена душа, що думками «мов птиця під градовою хмарою, металася і билася між якоюсь темною тривоогою і невизрадною ще певністю, що все пережите перед хвилиєю був сон» [8, т. 19, с. 144], все ж звертається до Бога. Її широко розкриті очі блудили в п'їт'їм'ї і намагалися «просвердлити п'їт'їм'ю», голос завмирав у горлі, «кров її бухала ще сильно до голови і захапувала дух у груді, а се ще збільшувало її глуху тривогу» [8, т. 19, с. 145]. Проте й молитва не впокоює її. Нічні видіння такого змісту були регулярними і зумовили те, що Торська почала боятися темряви і на ніч лишатися одною. Отже, страх перед небезпекою пов'язується зі страхом темряви. Героїня перебуває під таким сильним враженням від побаченого уві сні, що навіть у звичайних речах починає бачити щось страшне. Її стривожена уява прислухається до співу солов'їв і трансформує її на свій лад: «Патиком, патиком, патиком! Там трїс! Там трїс! Туррр! Схаменись! Схаменись!» [8, т. 19, с. 146] і знову ж таки навіює «чуття холодної тривоги» з усіма огидливими картинами.

Форма сну в «Основах суспільності» допомагає письменникові влучно показати змінний настрїй Олімпїї, розкрити розвиток її характеру. Він простежує видозміну складних психологічних станів своїх героїв, вказуючи на зародження, розгортання і їхній вплив на поведїнку людини. Сон слугує засобом плавного переходу від однієї життєвої картини до іншої. Він звільнив автора від необхідності робити довгі екскурси у минуле, вмотивувати вчинки, описувати усї подробиці життя, а зупинився лише на найяскравїших відрїзках із життя героїні. У романі «Основи суспільності» сновидіння графїні Торської влучно відтворюють еволюцію внутрішнього життя і моральних позицій, відкривають своєрїдну «психологічну репродукцію» її характеру. Олімпїя бачить уві сні своє життя, яке кардинально змінюється протягом сновїзїї. Але змінюється не лише саме життя героїні, змінюються риси її характеру, її світогляд, її почуття, зникає її дар любити і дарувати свою любов іншим. Такий страх можна вважати нервовим, навіть ірраціональним (згїдно зі З. Фройдом), адже це страх людини перед самою собою. Розвиток такого страху призводить до патологічного стану, в якому перебуває Олімпїя.

Сон – це відпочинок для втомленої людини, але він може і бути найстрашнїшими тортурами. Це прекрасно ілюструють сні графїні. Минуле для героїні – «огидливі картини», якї два місяці не переставали «її мучити, мов гадюки висисаючи живу кров із її серця» [8, т. 19, с. 146]. Рїзким протиставленням до такого тривожного сну із важкими рухами є здоровий сон вісімнадцятирїчної покоївки, незважаючи на усї умови: «Вона спить на землі, на сїннику, без подушки, поклавши тїльки якесь шмаття під голову та накривши грубою веретою. Рївномїрно роздається її здорове сапання; видно, що сон її твердий та спокїйний і що можна б її на поле винести» [8, т. 19, с. 145]. Психофізіологічні вияви тривожно-боязкого стану Олімпїї Торської пов'язуються з роздратованїстю. Про неї свідчать певні емоційні реакції героїні, що впливають на її поведїнку (крик крїзь сон, зміна тембру голосу), нав'язливі онейричні образи, що порушують сам процес сну. Роздратованїсть можна тлумачити як прояв нестїйкості емоційного стану героя і відповідно його психїчної хворобливості.

Сновидні картини містяться в усій творчості І. Франка, щоразу наповнюючись і збагачуючись новими ідеями, мотивами, образами, схемами впливу на психіку героя тощо. Аналіз онейричних видінь героїв є складовою частиною загальної характеристики персонажа і відображає особливості психологічної спостережливості письменника. Сновидіння у художньому творі є засобом для психологічного аналізу духовного життя героїв, вони чи не найдостовірніше відтворюють характер, стимули поведінки, внутрішній світ, описують почуття.

У Франковій прозі переважають сни, сповнені тривогою, страхом, неспокійними рухами. І. Франко вмів тонко передати ті всі фізичні рухи, які робить сновидець, влучно сприйняти та передати ті зміни, що відбуваються з героєм під час страшних видінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Вейн А.* Три трети жизни: [Сон и бодрствование / Лит. запись С. М. Иванова]. – 2-е изд., доп. / А. Вейн. – М. : Знание, 1991. – 240 с.
2. *Денисюк І.* Літературознавчі та фольклористичні праці : у 3 т., 4 кн. Т. 2. Франкознавчі дослідження / Іван Денисюк. – Львів, 2005. – 528 с.
3. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. Т. 2 / авт.-укл. Ю. І. Ковалів. – К. : Академія, 2007. – 624 с.
4. *Нечаенко Д.* «Сон, заветных исполненных знаков...»: Таинство сновидений в мифологии, мировых религиях и художественной литературе / Нечаенко Дмитрий Александрович. – М. : Юрид. лит., 1991. – 304 с.
5. *Потапенко О.* Словник символів / О. Потапенко, М. Дмитренко, Г. Потапенко. – К. : Народознавство, 1997. – 156 с.
6. *Страхов И.* Психология сновидений / И. Страхов. – Саратов : Изд-во Саратовск. пед. ин-та, 1955. – 142 с.
7. *Туренко О.* Страх: спроба філософського усвідомлення феномена : монографія / Олег Туренко. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2006. – 216 с.
8. *Франко І.* Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко – К. : Наук. думка, 1976–1986.
9. *Фрейд З.* Бред и сны в «Градиве» В. Йенсена / З. Фрейд // Классический психоанализ и художественная литература [Электронный ресурс]. – СПб., 2002. – С. 16–35. – Режим доступа: http://www.e-reading.ws/bookreader.php/114752/Leiibin_-_Klassicheskiii_psihoanaliz_i_hudozhestvennaya_literatura.pdf.
10. *Фрейд З.* Толкование сновидений / Зигмунд Фрейд ; [изд. подгот. Б. Г. Херсонский]. – К. : Здоровье, 1991. – 384 с.
11. *Фройд З.* Вступ до психоаналізу / З. Фройд ; пер. з нім. П. Таращук. – К. : Основи, 1998. – 709 с.
12. *Фромм Э.* Забытый язык. Введение в науку понимания снов, сказок и мифов / Э. Фромм // Душа человека / Э. Фромм ; [перевод с немецкого: В. А. Закс, Э. М. Телятникова ; перевод с английского: Т. В. Панфилова, Т. И. Перепелова]. – М. : Республика, 1992. – С. 179–299.
13. *Фромм Э.* Психоанализ и этика / Эрих Фромм. – М. : АСТ, 1998. – 566 с.
14. *Швец А.* Злочин і катарсис: Кримінальний сюжет і проблеми художнього психологізму в прозі Івана Франка. – Львів, 2003. – 236 с. / У надзаг. : НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – [«Франкознавча серія» ; вип. 5].

Стаття надійшла до редакції 21.10.2014

Прийнята до друку 28.10.2014

**«SHE FEARS THE HOLLOW SPECTERS BORN AT NIGHT
BY DISTRAUGHT IMAGINATION»: THE PERSONAGE'S WORRIES
THROUGH ONEIRIC VISIONS IN IVAN FRANKO'S PROSE**

Khrystyna VOROK

*National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Franko Institute,
18, Drahomanov Str., Lviv, Ukraine, 79005*

The article deals with the important problem investigated in the modern literary studies – dreams in prose of Ivan Franko, which are an important building block of many of his works. Particular emphasis is placed on the prophetic dream that cause the character anxiety, fear, trouble, and phobia. The state dreamer of dreams during sleep has been investigated, his movements, gestures, facial expressions at this time have been analyzed, and the influence of the nature, incentives behaviors, worldview hero in his dream has been shown.

It has been remarked that oneiristic pictures occur throughout Franko's works and each time they are filled and enriched with new ideas, motifs, images, means of affecting the character's psychology, etc. The personages' oneiristic visions are an integral part of their general characteristics and reflect the peculiarities of the writer's psychological watchfulness. Dreams in a literary text are a means of psychological analysis of the hero's spiritual life.

Keywords: prophetic dream, plot, unconscious, anxiety, fear, emotion, nature.